

ради був підготовлений погром старшини низами козацтва. "Козацька демократія виставила кандидатом у гетьмани І. Брюховецького, який відразу став і офіційним кандидатом московського уряду..." [7, с. 66]. Як відзначив історик, рядові козаки, що були до того прихильниками Я. Сомка, перейшли на бік І. Брюховецького, тому що зробили вибір між кандидатом старшини та кандидатом "черні". І Кандидат Запорожжя був гідний вибору, віддавши на пограбування старшинське майно, а саму старшину на розправу [8, 67]. Як бачимо, М. Покровський не поділяв тезу С. Соловйова, В. Ключевського та Д. Іловайського про те, що московські державні діячі відчували себе в Україні "як у темному лісі" [8, с. 94, 4, с. 112-113; 2, с. 224]. Навпаки, за його думкою, царський уряд чудово розбирався у питанні, хто є прихильником Москви, а хто може бути потенційним противником.

В. Пічета оцінював прихід І. Брюховецького до влади так як і М. Покровський. "Перемога Москви була повна, – зазначив дослідник, – проте від неї погано пришлося козацькій старшині" [6, с. 131].

Підбиваючи підсумок, ми можемо констатувати, що більшість російських істориків пояснювала продовження "Малоросійської смути" незадоволенням української старшини тим становищем, яке склалося, та нездатністю московських державних діячів розібратися у внутрішніх справах України. Однак, деякі вчені у передреволюційній час (М. Покровський, В. Пічета) зробили висновки, що Москва проводила у Гетьманщині, добре продуману політику, дбаючи про свою мету. Вони вважали, що царський уряд дуже вміло грав на суперечностях в Українському суспільстві. На думку О.Востокова, боротьба партій на Лівобережжі була не боротьбою політичних програм, а лише боротьбою претендентів. З цим твердженням можна погодитися лише частково. Якщо боротьба між Я.Сомком та В.Золотаренком дійсно була лише сутичкою двох претендентів, зі схожими

політичними поглядами, то сутичка останніх з І. Брюховецьким була вже боротьбою двох політичних програм. Г.Карпов, як ми зазначили раніш, цілком справедливо звернув на це увагу. Якщо Я.Сомко та В.Золотаренко намагалися використати підтримку старшини, то І.Брюховецький прагнув, і як виявилось ні без успіху, опертися на козацьку голоту, на нижчі верстви українського суспільства, та на підтримку Москви. І хоч гасла з якими І.Брюховецький йшов до влади були, без сумніву, демагогічними, йому все ж довелося їх виконувати, хоч би частково. Згадаємо, наприклад, погром старшини та ті поступки уряду, які гетьман зробив під час свого візиту до Москви у вересні-жовтні 1665 р.

Для подальших досліджень науковий інтерес становить вивчення чорнових варіантів праць вказаних дослідників, за умовою збереження їх в архівах, з метою точнішого встановлення ходу думок істориків.

Список використаних джерел

1. Востоков А. Нежинская рада 1663 года // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – Май. – С. 125-139.
2. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники. – М., 1996.
3. Карпов Г.Ф. Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россиею. – Статья третья: Мефодий Филимонович. Епископ Мстиславский и Оршанский, блюститель Киевской митрополии. (1661-1668 года). – М., 1876.
4. Ключевский В.О. Сочинения в 9 т. Т. III. Курс русской истории. – Ч. 3. – М., 1988.
5. Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. – Т. II. Царствование Яна-Казимира. 1648-1668. – СПб., 1887.
6. Пічета В.И. Внешняя политика России // Три века / Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М., 1991.
7. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. – Т. III. – М., 1911.
8. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. – Кн. 6. История России с древнейших времен. – Т. 11-12. – Кн. VI. – М., 1990.
9. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998.

Надійшла до редколегії 29.05.13

С. Тарасов, канд. ист. наук
Мариупольский государственный университет, Мариуполь

НЕЖИНСКАЯ РАДА 1663 Г. В РОССИЙСКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Анализируются концепции русских дореволюционных историков изучавших события Чёрной рады 1663 г. Ключевые слова: Руина, Лівобережжя, Нежинская рада 1663 г., русская историография.

S. Tarasov, Ph.D. in History
Mariupol State University, Mariupol

NIZHIN RADA OF 1663 IN THE PRE-REVOLUTIONARY RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

Analyzes the concept of pre-revolutionary Russian historians who have studied the events of Nizhin Rada 1663. Key words: Ruyina, Left-Band Ukraine, Nizhin Rada of 1663, Russian historiography.

УДК 930.1(477+470+571):94(477)"16".001.4

Т. Чухліб, д-р іст. наук, пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України, Київ

"РУІНА" ЯК ІСТОРИЧНИЙ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТЕРМІН: ПРОБЛЕМА РІЗНОЧИТАННЯ

У статті досліджується проблеми функціонування в українській та російській історичній науці терміну "Руїна". Стверджується, що даний популярний термін не зовсім відповідає історичним реаліям другої половини XVII ст. та має неоднозначне трактування в історіографії.

Ключові слова: "Руїна", Українська козацька держава, Правобережна Україна, Лівобережна Україна, гетьманська влада. Микола Костомаров, історіографія.

Майже десятиліття тому на сторінках академічного видання "Україна в Центральній-Східній Європі" ми вже намагалися започаткувати наукову дискусію стосовно вживання терміну "Руїна" як в українській так і російській історіографії [25]. Поза тим, заклик розпочати широ-

ку полеміку відносно різночитання цього, на нашу думку, "історико-романтичного" означення, активно підтримала лише професор Тетяна Таїрова-Яковлева з Санкт-Петербурга [32]. Що й не дивно, адже написання нею та видання в Україні двох ґрунтовних монографій,

які вже у своїх назвах мали слово "Руїна" [30], послугували головним мотиваційним чинником для початку даної термінологічної дискусії.

Отже, в одному з багатотомних словників української мови відзначається, що слово "Руїна" це: 1) залишки зруйнованої споруди, населеного пункту; 2) *перен., розм.*, немічна від старості або хвороби людина; 3) повний розвал, розруха; 4) руйнування, знищення чогось; 5) повне розорення, занепад чогось-небудь [21, с. 897]. Як відомо, ще на переломі XVII – XVIII ст. це старовинне українське слово стало ще й історичним терміном. Так, наприклад, у "Договорах і постановах Війська Запорозького" 1710 р. (т. зв. Конституції Пилипа Орлика) вже у першому абзаці преамбули читаємо: "Потом тот же праведный судия Бог (славный в вышних) наказал многими казнями тот народ казацкий за возросшие неправды и беззаконья, унизил и смирил и едва не низвергнул вечной **руиной**. В конечном счете, он был поработен с помощью оружия Польским государством, усилиями польских королей Болеслава Храброго и Стефана Батория. И так Бог, непостижимый и непонятный в правосудии своем, наказал наших предков бесчисленными наказаниями (виділ. – *Аем.*)" [16, с. 79]. Даний термін широко вживав на сторінках своєї відомої праці український історик-літописець Самійло Величко, який на початку XVIII ст., описуючи події 1677 р., він говорив про "...нещасливі тогобічні українські події з безперервним воєнним вогнем, а до того – з чварами, незгодами, війнами, кровопролиттями і з крайньою **руїною** (виділ. – *Аем.*)" [19, с.212].

У середині XIX ст. видатний український та російський історик Микола Костомаров впроваджує історичне поняття "Руїна" до широкого історіографічного вжитку та вкладає у нього такий зміст: "Руиною называется в истории малороссийского края время смут, потрясавших этот край во второй половине XVII века – преимущественно с разделения Гетманщины на два гетманства по двум сторонам днепровского побережья. Этот период можно считать со второй половины 1663 по июль 1687 года, в управление трех утвержденных московскою властью один за другим гетманов: Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича – до избрания, вместо последнего, в гетманы Мазепы. "Руина" – не выдуманное; оно осталось в народном воспоминании, особенно по отношению к правобережной Украине, которая буквально была обращена на "руину"; лишившись своего народонаселения на некоторое время, тамошний край превратился в совершенную пустыню" [11, с. 5].

Як бачимо, головною ознакою "Руїни" як такої історик називає "разделение Гетманщины", тобто розподіл Української козацької держави на Правобережну та Лівобережну Україну. Нагадаємо, що даний процес, окрім власне внутрішньополітичних причин був наслідком боротьби за геополітичну першість в регіоні між Річчю Посполитою та Московським царством і завершився розподільчим та надзвичайно трагічним для козацької держави Андрусівським перемир'ям 1667 р. [26] Та особливу увагу М. Костомаров справедливо звернув на спустошеність Правобережної України, адже саме ця частина колись єдиної держави зазнала великої демографічної та економічної кризи-"руїни" у результаті: по-перше, війн Українського гетьманату за свою самостійність та цілісність як з Коронаю Польською так і з Московським царством (в т. ч. і в союзі, то з одним, то з іншим противником); по-друге, війн за право володіння козацькою Україною між Варшавою, Москвою, а після 1669 р. – Стамбулом.

Як відомо, XIX ст., яке було європейським Віком Романтизму спонукало німецьких, французьких, польських

та інших істориків до пошуку гучних історичних метафор, які часто-густо перекочувували зі сторінок художніх творів до праць з історичного минулого. Однією з таких знахідок, наприклад, було запровадження у російській романтичній історіографії таких термінів як "Смутное время" чи "Смута" [1; 14; 20], а в польській історичній науці – "Потоп" [33]. До цього процесу творення гучних узагальнюючих метафор на теренах Російській імперії активно залучився М. Костомаров [9, с. 593-594; 10, с. 280, 637-638], який по суті реанімував літописно-"народну" назву історичних подій другої половини XVII ст. та надав їй наукового змісту. Цікаво, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. в російській історіографії (С. Соловйов, Г. Карпов, Д. Іловайський, І. Розенфельд, С. Платонов та ін.) складний і неоднозначний період української історії після гетьманування Б. Хмельницького означували не інакше як "малоросійська смута" [24, с. 11]. Протягом XX ст. (за винятком 40-х – кінця 80-х рр. в СРСР, коли його обходили стороною, з огляду на розуміння "Руїни", як політичної руйнації Української козацької держави) він вживався тими чи іншими авторами і зараз став майже загальноприйнятим, особливо у науково-популярних та популярних працях з історії України [8; 18; 29, с. 85-96].

Треба відзначити, що за певних застережень окремих істориків, справжньої наукової дискусії навколо понятійного терміну "Руїна" ще не відбулося [25]. Чи не єдиною спробою критично осмислити новотвір М. Костомарова стала невелика стаття Олександра Оглоблина за 1928 р. У ній, зокрема зазначалося, що "блискучі малюнки Костомарова й досі заступають глибшу аналізу тогочасних процесів і подій... Через специфічні особливості доби – адже-ж і названо її Руїна – змішувано до купи різноманітні течії й настрої, різні угруповання, різні особи. У цьому історіографічному хаосі гинули надзвичайно важливі моменти" [15, с. 200]. Отже, вже О. Оглоблін відзначав надзвичайну поліфункціональність цього терміну, який сприяв виникненню "хаосу", що заважав ґрунтовним науковим дослідженням. Розвиваючи влучні спостереження О. Оглоблина хочемо обговорити питання правомірності вживання в історичній україністиці терміну "Руїна" як такого, що на думку окремих істориків, означає певний період існування Української козацької держави ("Війська Запорозького", "Гетьманщини", "Українського гетьманату") у кінці 50-х – 80-х рр. XVII ст.

Але, насамперед, з'ясуємо який зміст у поняття "Руїна" вкладають сучасні історики. У новітній історіографії України даний термін на початку 1990-х рр., по-суті, відроджує Володимир Голобуцький, вкладаючи у поняття "Руїна" такий зміст: "Руїна – історична назва одного з найтяжчих періодів в історії України, що охоплює час гетьманства Брюховецького, Многогрешного і Самойловича (1663 – 1687), затверджених російським урядом. Руїна характеризується повною вичерпаністю енергії і стомленістю народних мас у боротьбі за конструктивні національно-політичні та соціальні ідеали, а також бездієвністю і зажерливістю більшості проводирів" [4, с. 198]. Відзначимо його постійне різночитання (хоча понятійний апарат у кожній галузі науки, в т.ч. і в історичній, має бути уніфікований) в багатьох виданнях енциклопедичного та довідкового характеру, що, як відомо, певним чином узагальнюють різноманітні дослідження з цієї проблематики. У "Малому словнику історії України" (К., 1997) читаємо, що "Руїна – історіографічна назва трагічного занепаду Української козацької держави у другій половині XVII ст. й страхітливого спустошення Правобережної України". В "Довіднику з історії України" (Т.3, К., 1999) зустрічаємо таке означення: "Руїна – період історії України кінця XVII ст., що відзначався розпадом української державності і загаль-

ним занепадом". В "Энциклопедия жизни и творчества М.И.Костомарова (1817 – 1885)" (К., 2001) пишуть, що "Руїна – термин для обозначения периода упадка Украины-Гетманщины во второй половине XVII века, после смерти Б. Хмельницкого...". Видання "Українське козацтво. Мала енциклопедія" (К., Запоріжжя, 2002) говорить про "Руїну" як "...період в історії України (60 – 70-ті рр. XVII ст.), характерними для якого були ослаблення Української держави, драматична боротьба старшинських угруповань за гетьманську булаву, втручання сусідніх потужних держав в українські справи задля досягнення власних загарбницьких планів, занепад вольових ідей". На сторінках академічної "Енциклопедії історії України" (Т.9; К., 2012) під "Руїною" розуміються "громадянські війни другої половини 1650-х – першої половини 1660-х років". Погодьтеся, що всі ці історіографічні визначення, які, до речі, написані поважними істориками різняться між собою, і не лише у зазначенні хронологічних меж.

Мабуть, розуміючи певну наукову невизначеність та навіть "загадковість" історичного терміну "Руїна", окремі сучасні науковці в своїх останніх дослідженнях намагаються обходити його. Так, наприклад, Віктор Горобець відзначає, що назва "Руїна" не така вже й бездоганна та коректна з наукової точки зору [5, с. 12; 6, с. 235]. Валерій Смолій та Валерій Степанков у власних працях більше говорять про "руїнацію", "руйнівний характер", але характеризують період кінця 40-х – середини 70-х рр. XVII ст. (отже, зокрема, і ті десятиліття, які начебто входять до "Руїни") як Українську національну революцію. Володимир Газін розглядає "Руїну" як період, хронологічні рамки якого охоплюють час з 1658 р., коли за правління І. Виговського в козацькій Україні спалахнула громадянська війна, і до 1676 р. – часу ліквідації українських державних інституцій на Правобережжі [2, с. 1].

У першій монографії Т. Таїрової-Яковлевої про "причини і початок Руїни" (1998 р.) говорилося про те, що це період який "розпочався в Україні внаслідок соціальних розривів (Хмельниччина, іноземні вторгнення, багаторічна війна). В соціально-політичній сфері Руїна проявлялася в загостренні боротьби за владу, накопичення внутрішніх проблем і соціальної напруженості. Громадянська війна, калейдоскопічна зміна гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішньоукраїнські справи" [30, с. 6-7]. Отже, на першому плані – соціальні причини. А у другій книзі російського історика під назвою "Руїна Гетьманщини" (2003 р.) маємо таке пояснення "Руїни": насамперед, вона означає "період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення і перетворення на урізану автономію" [31, с. 4-5]. Тут вже на першому місці "політика", а вже потім називаються її соціально-економічні причини – "загострення боротьби за владу, внутрішнє безладдя і соціальна напруженість". Характерними рисами цього періоду української історії Т. Таїрова-Яковлева знову ж таки називає "громадянські війни, часті зміни гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішні українські справи" й уточнює, що "гетьмани шукали союзу з іноземними державами насамперед не для захисту від зовнішнього ворога, а для збереження власної влади у боротьбі з опозицією і анархорадикалами". Хронологічно період "Руїни" у працях професора Санкт-Петербурзького університету розпочинається за М. Костомаровим: у 1658 р., ("гетьманство І. Виговського") й закінчується 1687 р., оскільки, як вважає Т. Таїрова-Яковлева, гетьманство Мазепи стало вже наступним етапом в історії України.

Нещодавно з нагоди публікації ґрунтовної монографії про політичний портрет гетьмана Петро Дорошенка [22] історик В. Степанков дав інтерв'ю кореспонденту

газети "День", де, зокрема, обґрунтував своє бачення вживання терміну "Руїна": "Разом зі співавтором книги Валерієм Смолієм ми виявили, що сучасна історіографія заповнена міфами про період, який відомий під назвою "Руїна". Цей термін був уведений в обіг Миколою Костомаровим, але сьогодні ми часто вживаємо його, ігноруючи першопочаткове значення. З легкої руки Костомарова термін "Руїна" закарбувався у свідомості переважної більшості істориків. Різні дослідники трактують це явище по-своєму. Приміром, Тетяна Таїрова-Яковлева вважає, що "Руїна" почалася після смерті Богдана Хмельницького. "Руїна" розуміється як процес, коли нічого позитивного для України не сталося, був суцільний безлад і хаос, чвари, міжусобиці старшин, спустошення. Уявіть собі, коли хворіє дитина, ми беремо її й викидаємо. Ми чомусь зовсім забули, що українці за цей період показали такі приклади боротьби за незалежність, яких ніколи не знала й, можливо, не знатиме Європа. А ми взяли й поставили крапку на визвольних змаганнях українців. Жоден з істориків не може сказати, що визвольна війна не супроводжується ґвалтуванням, насиллям і руйнацією міст. Тому ми з паном Смолієм зрозуміли, що без вивчення такого болючого питання як "Руїна", ніколи не дізнаємося того, що переживала Україна у XVII столітті" [12].

По суті, як бачимо, більшість провідних вчених України та Росії вкладають у поняття "Руїна" тільки негативний зміст, що є очевидним на етимологію самого слова як такого. Зокрема, згадувані вище історики В.Смолій та В.Степанков у своїй книзі про національну революцію в Україні протягом 1648 – 1676 рр., поряд з негативними, відзначають і позитивні наслідки тогочасних подій. Зокрема, вони говорять про: 1) створення держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.; 2) появу державної ідеї; 3) формування нової політичної еліти; 4) розвиток самосвідомості; 5) закріплення за виторженою державою назви "Україна" й започаткування зміни назви "руський народ" на означення "український народ"; 6) що протягом тривалого часу після завершення революції 1648 – 1676 рр. козаки, селяни й міщани Лівобережної України користувалися плодами її соціально-економічних завоювань; 7) розвиток освіти, мови, літератури, літописання, усної народної творчості тощо [23, с. 338-339]. Чи можна усе перераховане відомими українськими істориками поєднати з "Руїною" як такою? Мабуть, що не зовсім.

Більшість фахівців з теорії революцій є більш-менш однозначними у вичлененні головних ознак революційних зрушень. Отже, це: 1) розвал держави; 2) боротьба між претендентами за центральну владу; 3) заснування нових інституцій [3, с. 326-330]. Перше означення, мабуть, не буде викликати заперечень, адже Річ Посполита на середину 50-х рр. XVII ст. означеного століття позбулася значної частини своїх руських воєводств. Друге положення власне й розкриває Т. Таїрова-Яковлева у своєму ґрунтовному науковому доробку. Хоча тут треба зауважити, що кожній боротьбі (в т.ч. і політичній) притаманні певні руйнівницькі елементи. То чи потрібно у даному випадку вживати такий одіозний термін як "Руїна"? Адже майже кожна новостворена у різний історичний період світова держава під час свого становлення переживала закономірний етап внутрішньополітичної боротьби, який досить часто мав і зовнішньополітичне "забарвлення".

Таким чином, можемо стверджувати, що держава "Гетьманщина", яка була створена під час революційних 1648 – 1651 рр., протягом наступних кількох десятиліть переживала період нормального (!) державно-політичного становлення. Відносно третього означення, яке свідчить, що у середині XVII ст. в Україні відбулася

справжня революція, то, важко заперечувати, що тоді були засновані такі нові інституції (у широкому розумінні) як "Українська держава", "гетьманська влада", "козацьке судочинство", "козацький стан", "модель соціально-економічних відносин", "військово-адміністративний устрій", "податкова і митна системи" тощо. Чи зникли вони під час "Руїни"? Чи зазнали вони кардинальних змін протягом 1658 – 1687 рр.? Так, Українська козацька держава була розколота на два гетьманства, але принаймні до 1676 р. можна говорити про її поліцентричність, а у 1704 – 1708 рр. вона знову була об'єднана. На правах васальнозалежної держави лівобережна частина Гетьманщини проіснувала до 1708 р., а з того часу і до 1764 р. – у вигляді політичної державної автономії у складі Російської імперії. Однак при цьому були збережені більшість утворених під час революційних подій інституцій, які, хоч і зазнали певної трансформації (а в окремих випадках навіть своєрідної модернізації), але ж не зникли під час 50 – 80-х років XVII ст.! То для чого ж називати цей період "Руїною", що, на нашу думку, передбачає розуміння завершеного процесу – остаточної руйнації й зникнення існуючих перед тим інституцій?

Дослідивши у контексті міжнародних відносин країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи основні аспекти зовнішньої політики Українського гетьманату, можемо відзначити факт визнання правителями козацької держави одночасної підлеглості кільком сусіднім монархічним володарям та постійної зміни зовнішньополітичної орієнтації [27]. Так гетьман Б. Хмельницький протягом 1654 – 1657 рр. перебував у номінальній васальній залежності від московського царя й турецького султана та хотів здобути трансільванський і шведський сюзеренітет. І. Виговський у 1658 р. спочатку підкорявся московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекторат польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського імператора. Гетьман Ю. Хмельницький був у московській залежності, яку в 1660 р. обміняв на польську протекцію, після чого хотів здобути захист турецького султана. І. Брюховецький, який розпочав у 1663 р. з російської протекції, закінчив 1668 р. бажанням прийняти зверхність Османської імперії. П. Дорошенко протягом 1669 – 1676 р. визнавав себе підлеглим щодо польського короля і турецького султана й завершив московською протекцією. Гетьман І. Мазепа довгий час перебував під скіпетром російських монархів (1687 – 1708 рр.), а потім польського та шведського королів. Його наступник П. Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана. Витики такої поведінки основних творців міжнародної політики гетьманату слід шукати у практиці міждержавних стосунків даного регіону Європи.

Більше ніж півстоліття українські правителі були вимушені проводити політику лавірування між володарями Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Османської імперії, Шведського королівства та відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави. Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від інкорпорації до інших державних утворень. Очевидно, при уважному розгляді зовнішньополітичної моделі Українського гетьманату протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. можна відзначити, що вона полягала у дотриманні політики полівасалітетної підлеглості по відношенню до регіонально наближених династичних та станово-представницьких дворів і ставила за мету набуття більшої незалежності від системи монархічної влади у тогочасній Європі [28].

Зупинимось на характеристиці економічних перетворень в Українській козацькій державі. В. Смолій та

В. Степанков в одному з параграфів своєї монографії під назвою "Головні ознаки політичного та соціально-економічного життя козацької України кінця 50-х – середини 70-х рр. [XVII ст.]" стверджують, що під час революційних подій була створена нова модель соціально-економічних відносин, яка, головним чином, полягала у започаткуванні нового типу козацького господарства [23]. Козаки вели типові фермерське господарство, не підлягали військовому скарбу й не сплачували податків. Окрім того, у козацькій Україні селяни й держава виступали співвласниками землі. Мешканці вільних військових сіл (в окремих полках Лівобережжя в них проживало до 80 % усіх селян) могли продавати, дарувати, закладати, передавати у спадок землю. Поза індивідуальним землеволодінням селян, козаків і міщан, існувало також общинне й сябринне. Вільна праця вільних людей на власних землях виявилася значно продуктивнішою за працю кріпаків чи феодално залежних селян. Зрозуміло, що в умовах майже постійних війн у 60-х – 70-х рр. економічне життя в Україні (більше на Правобережжі) занепадає. Але, навіть у цьому випадку, зазначають дослідники, українці з вражаючою самовідданістю відбудовували поселення, обробляли землі, розводили сади, займалися тваринництвом, торгівлею. Разом з тим, з припинення військових дій на Лівобережжі спостерігалось піднесення економіки: у старшинських і монастирських господарствах вирощували багато зерна; розширювалися посіви під технічні культури; розвивалися торгівля і тваринництво; товарного характеру набувало садівництво й городництво; у господарствах старшин і заможних козаків, частково монастирів використовувалася наймана праця. Позитивні зрушення відбувалися у розвитку міст Лівобережної України, де помітного розвитку набули ремесла, які поступово перетворювалися у дрібнотоварне виробництво [23, с. 330-336]. Науковий доробок інших українських істориків, зокрема В. Романовського, В. Борисенка та О. Гуржії також засвідчує не зовсім "руїний" характер економічних відносин в Україні другої половини XVII ст. Незважаючи на існування багатьох негативних й, справді, руйнівних, явищ (а їх, можливо, було не менше, ніж позитивних) все ж таки важко, на наш погляд, пов'язати вищезазначані факти розвитку економічного життя Гетьманщини з означенням "Руїна".

Якщо все ж таки прийняти термін "Руїна", то все одно його слабким місцем виглядають хронологічні межі. Згідно з класичним визначенням М. Костомарова, це – 1663 – 1687 рр., хоча багато істориків сьогодні зупиняється на характеристиці історичного періоду з 1658 до 1687 рр. Мабуть, що розпочинати "Руїну" гетьманством І. Виговського найзручніше – саме тоді розпочалася громадянська війна та, як пише, Т. Таїрова-Яковлева: "Москва висунула свого ставленика І. Безпалого і таким чином вперше виникло два гетьманства" [30, с. 4]. Але й тут виникають запитання. Чи припинилася "Руїна" із закінченням громадянської війни? Та й чи можна говорити про легітимне й справжнє "гетьманство" Безпалого, яке досить швидко було подолане І. Виговським?

Свої оригінальні зауваження відносно нижньої хронологічної межі "Руїни" у зв'язку з новаторською працею історика Миколи Петровського [17] висловив свого часу Михайло Грушевський: "...Руїна починалась уже за Хмельницького. Я сказав, що крива революції заломилася під Зборовим, з моменту коли шведський король утік від Ракоція і козаків, провалилась остання політична комбінація Хмельниччини й почалася руїна в повній формі. Москва вважала себе звільненою з усяких зобов'язань супроти гетьманського уряду – за його нелюбильну лігу з Шведами і Ракоцієм. З ханом знову конфлікт. На Запоріжжю бунти. В війську повстання. Треба було знову стинати, давити, або ластитись і упокоря-

тись; клеїти угоду з Бєньовським, робити уступки Москві. Се було вже чисто Вигівщина – але вона почалася за Хмельницького" [7, с. 3]. Тобто, М. Грушевський стверджує, що період "Руїни" розпочався вже весною-влітку 1657 р., тобто тоді, коли став зрозумілим остаточний розпад українсько-шведсько-трансільванської коаліції.

Однак можна полемізувати і стосовно верхньої хронологічної межі "Руїни", яка (за М. Костомаровим) завершилася у 1687 р. Адже якби "Руїна" завершилася у 1687 р., то як у такому разі сприймати період після цього? Логічно було б припустити, що після цього року ситуація в Україні мала розгортатися у двох взаємозаперечуючих напрямках: 1) остаточна руйнація, тобто знищення або ж ліквідація Гетьманщини, однак козацька держава продовжувала існувати й далі протягом довгого часу; 2) подолання усіх наслідків "Руїни" – політичної кризи, розподілу України, припинення військових дій, різних соціальних негараздів тощо – але й цього, за певним винятком, не відбулося. Відомо, що принаймні до 1704 р. лівобережний гетьман І. Мазепа ревно дотримувався політики свого попередника І. Самойловича (роки гетьманування: 1672 – 1687 рр.) у всіх сферах державного життя. Як дослідив Леонід Мельник, вже від часу початку правління Д. Ігнатовича (Многогрішного) у 1669 р. розпочався період політичної стабілізації у Лівобережній Україні [13]. Якщо ж прийняти термін "Руїна" як означення головним чином розколу/розподілу козацької України на два гетьманства, то як тоді оцінювати її тимчасове об'єднання у 1668 р. під булавою П. Дорошенка та у 1674 р. на чолі з І. Самойловичем, а також той факт, що протягом 1687 – 1704 рр. вона продовжувала бути розділеною на Правобережжя та Лівобережжя?

Отже, на наше переконання, історико-історіографічний термін "Руїна" не вповні висвітлює складні процеси політичного, економічного, соціального, а також культурного та духовного життя в Україні протягом другої половини XVII ст. Очевидно, що треба говорити про боротьбу за утвердження Української ранньомодерної держави у внутрішній політиці та міжнародних відносинах того часу, а не відроджувати застаріле, хоча й певною мірою "революційно-романтичне", як на середину XIX ст., історіографічне означення. Хоча з іншого боку воно може гідно конкурувати з функціонуванням таких популярно-узагальнюючих термінів як "Смута" в російській та "Потоп" – у польській історичній науці.

Список використаних джерел

1. Валишевский К. Смутное время. – М., 1905.
2. Газин В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663 – 1665 рр.). Автореферат... канд. істор. наук. – К., 2001.
3. Голдстоун, Дж. Революції теорії // Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. Переклад з англ. – К., 2000.
4. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.

Т. Чухліб, д-р ист. наук, ведущий науч. сотр.
Институт истории Украины НАН Украины, Киев

"РУИНА" КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ И ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ТЕРМИН: ПРОБЛЕМА РАЗНОЧТЕНИЯ

В статье исследуется проблема функционирования в украинской и российской исторической науке термина "Руина". Утверждается, что этот популярный со середины XIX в. термин не вполне отвечает историческим реалиям второй половины XVII в. и имеет неоднозначную трактовку в историографии.

Ключевые слова: "Руина", Украинское казаческое государство, Правобережная Украина, Левобережная Украина, гетманская власть, Николай Костомаров, историография.

T. Chuhlib, Doctor of History, Distinguished Research Fellow
Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

"RUJINA" AS A HISTORICAL AND HISTORIOGRAPHICAL TERM: THE PROBLEM OF DIFFERENT INTERPRETATIONS

The problem of functioning in Ukrainian and Russian historians term "Rujina". Are true that this popular term does not correspond to the historical realities of the second half of the XVII century and has an ambiguous interpretation in historiography.

Keywords: "Rujina", Ukrainian Cossack state, the Right-Bank Ukraine, Left-bank Ukraine, Hetman government. Nicholas Kostomarov, historiography.

5. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.

6. Горобець В. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. 36. наук. праць. – К., 2003.

7. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – Розділ XIII. – К., 1991.

8. Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648 – 1764 – 1802 роках. – Нью-Йорк, 1968.

9. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989.

10. Костомаров Н. И. Смутное время Московского государства в начале XVII в. // Исторические монографии и исследования. – Кн.2. – М., 1904.

11. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн.6. – Т.XV: Руїна. Гетьманства Брюховецького, Многогрішного и Самойловича. – Санкт-Петербург, 1905.

12. Купрієнко О. Гетьман, якому "не пощастило" (інтерв'ю з В. Степанковим) // День. – 13 жовтня 2011. – С.6.

13. Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669 – 1709 рр.). – К., 1995.

14. Молочников А. Смоленские стрелецкие приказы и их руководители в Смутное время // История военного дела: исследования и источники. – 2012. – Т. III.

15. Оглоблин О. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVI. – К., 1928.

16. "Пакти і Конституції" Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Упор. М. Трофимук, Т. Чухліб. – Львів, 2011.

17. Петровський М. До історії Руїни // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн.8. – Ніжин, 1928. – С.12 – 31.

18. Руїна. Історія України в прозових творах та документах. – К., 1996.

19. Самійло Величко. Літопис / Перекл. В. Шевчука. – Т.2. – К., 1991.

20. Скрынников Р. Россия в начале XVII в. "Смута". – Москва, 1988.

21. Словник української мови: в 11 томах. – Т.8. – К., 1977.

22. Смолий В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К., 2011.

23. Смолий В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999.

24. Тарасов С. Руїна Гетьманщини у російській історіографії (друга половина XIX – початок XX ст.). Дисер. ... канд. істор. наук. – Донецьк, 2009.

25. Чухліб Т. "Руїна" Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолий. – Вип.4. – К., 2004. – С. 473 – 508.

26. Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.3. – К., 2003. – С.193 – 206.

27. Чухліб Т. Козаки і монархи. Ранньомодерна Українська держава у міжнародних відносинах 1648 – 1721 рр. (видання третє). – К., 2009.

28. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К., 2011.

29. Шумейко Т. Герої волі та руїни (Іван Сірко, Нестор Махно, Тарас Бульба) // Герої та знаменитості в українській культурі. – К., 1999.

30. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998.

31. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від переяславської ради – до Андрусівської угоди (1659 – 1667). – К., 2003.

32. Яковлева Т. Украина в XVII в.: руїна, революція? // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолий. – Вип.5. – К., 2005. – С.667 – 674.

33. Rzeczpospolita w latach Potopu / Pod red. J. Muszyńskiej i J. Wijaczki. – Kielce, 1996.

Надійшла до редколегії 29.05.13